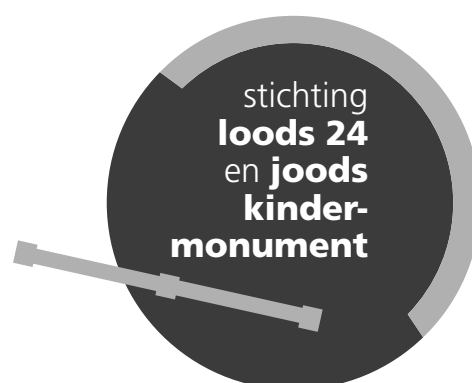

‘Eén woord 686 keer’

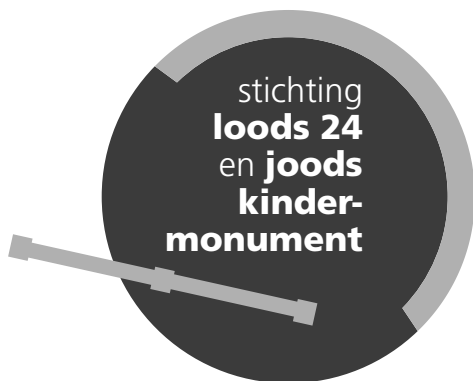

**Derde supplement Verhalen en gedichten
bij het onderwijsproject van
Stichting Loods 24 en Joods Kindermonument,
getiteld: ‘Jij hoort in onze klas!’**

*wie wordt herinnerd
is niet spoorloos neergelegd
in vergeten zonder teken*

*om te gedenken
bindt een stalen lint
jullie bij ons leven
in de handen van ons hart
dragen wij jullie mee*

© 2018 Onderwijswerkgroep van Stichting Joods Kindermonument

Over de verhalen, gedichten en andere teksten:
Tenzij anders vermeld zijn deze van Andries van der Wal
Vormgeving: Dick van der Zee

Geachte leerkracht, beste collega's,

Naast de Handleiding 'Verhalen en gedichten' bij het Onderwijsproject 'Jij hoort in onze klas!' verschijnt dit nieuwe supplement 'Niet spoorloos neergelegd'. Eerder verschenen 'Supplement' en 'Herinnerd. Niet vergeten!' Niet alleen persoonlijke verhalen, ook gegevens uit het Stadsarchief Rotterdam en het archief van het Nederlands Rode Kruis, en andere teksten, die het leven van de 686 Joodse kinderen in Rotterdam context geven.

Het kost tijd om je voor te bereiden, dat ben ik me bewust, maar het is zo bijzonder dat je met de jonge mensen die je lesgeeft, samen mag nadenken over het verleden, met het oog op de toekomst!

Ik wil al degenen die bijdroegen door hun verhaal te doen, foto's en ander illustratiemateriaal verstrekken en mee te denken bij de totstandkoming van de verhalen enorm bedanken.

Namens de onderwijswerkgroep van Stichting Loods 24 Joods Kindermonument,

Andries van der Wal

- Overall naartoe gesleept** 5
Leo Klisser – van Amsterdam naar Driebergen, Gouda en Rotterdam. En ja, naar Westerbork en het eindstation Auschwitz. Hoe een jongen van 7 jaar op het Joods Kindermonument terecht kwam. Zijn verhaal moet verteld worden en dat doen we hier!
- Ondergedoken! Of toch niet?** 7
In het trottoir van de Schieweg liggen 4 Struikelstenen. De achternamen zijn hetzelfde — Rokach. Issachar, Szejna, Mirjam en Schalom. Bij elk van hen staat: vermoord 11.2.1944 Auschwitz. In de leerlingenadministratie van de GLO-school in de Bijlwerffstraat staat 4x een rode ‘J’. Zij speelden net als jij op straat of in het park.
Er wordt ook iets verteld over een familie uit Kralingen. Een zoon bracht Joodse kinderen naar onderduikadressen, bijv. in Lisse. Zo heeft deze familie 76 Joodse Rotterdammers helpen onderduiken. 68 van hen overleefden de oorlog. Nee, de 4 kinderen Rokach niet.
Zulke verhalen moeten wij steeds weer horen!
- Toch een fotootje!** 10
Op het Joods Kindermonument staan 686 namen. Elke keer weer word je blij, als je bij de naam ook een gezicht te zien krijgt. Zo kwam er ineens een foto op de computer van Loetje Swaab. Hij hoorde gewoon op een Rotterdamse school met andere kinderen. Zijn verhaal en het fotootje houden hem in ons geheugen.
- Niet gelukt** 12
Een gedicht over Janusz Korczak die de kinderen van zijn weeshuis ook in de dood niet alleen liet. Het beeld vertelt het verhaal. Luister je mee?!
- Over boterkoek en andere herinneringen** 13
Over ouders, broer en zussen – familie waar een vader niet over kon praten, omdat hij hen zo miste. Hoor het verhaal die op zoek naar haar familie.
- Keetje Levit, slachtoffer van verraad** 15
Ja, elke keer eindigt een verhaal over Joodse kinderen met het woord Auschwitz. Wij horen wie zij waren, waar ze woonden en op school zaten. De onderduik liep verkeerd af, ze werden verraden. Hoe het gegaan is, zien we ook op de kaarten die het Stadsarchief bewaart. Kijk maar, hier staan ze. Zie je ook waar en wanneer zij niet meer in leven waren!
- Wandeling door een verdwenen stukje Rotterdam** 19
Joop van Vlies maakte na de oorlog een videofilm van zijn wandeling door een verdwenen stukje Rotterdam. Hij neemt ons mee naar al die plekjes die voor hem zulke pijnlijke herinneringen hadden. Loop je mee?!
- Eén woord 686 keer** 23
Op het Joods Kindermonument in Rotterdam staan 686 namen. 686 keer horen we dat de kinderen erop Joods waren. Daarom noemen wij hun namen en vertellen hun verhalen. Namen van Joodse kinderen, bij wie ouders horen, zusjes en broertjes, oma’s en opa’s, tantes en ooms, maar ook vriendinnetjes en vrienden van school of de sportclub.
- Opdracht 686 knikkers** 25
Wij doen het project ‘Jij hoort in onze klas!’, omdat het antisemitisme ertoe leidde dat Joodse kinderen op een oneerlijke manier achtergesteld werden. De opdracht vertelt over een bijzondere manier om hen te herinneren. Luister mee naar de rol van knikkers daarbij!

Overal naartoe gesleept

Van Amsterdam, Driebergen, Gouda, Rotterdam en Westerbork naar Auschwitz

Zijn naam staat op het Joods Kindermonument in Rotterdam, maar dan wordt het allemaal wat onduidelijk. In de lijst met de 686 kinderen staat niet waar hij woonde. Ja, wel een woonplaats, nl. Amsterdam. Daar is Leo Klisser op 13 juli 1936 geboren. Maar, vraag je je af, hoe komt een Amsterdamse jongen op het Rotterdamse monument?

Het verhaal van familie Klisser speelt zich af in verschillende steden. Zij worden overal naartoe gesleept. Ik zet het even op een rijtje: Leo wordt geboren in Amsterdam. Zijn ouders heetten Elkan en Leentje Klisser-Kok. Hij heeft een oudere broer, Johan.

In Driebergen, waar de ouders en Johan naar toegaan, staan de namen van de ouders op het Joods Monument. Maar, Johan en zijn ouders verblijven niet op hetzelfde adres. Als de ouders opgepakt worden, komt er iemand aan de deur bij het gezin waar Johan ondergedoken zit. Hij belt aan en zegt: 'Maak dat je wegkomt!' Via Doorn komt Johan weer in Amsterdam terug en hij overleeft de oorlog.

Nee, Leo zit dus niet in Driebergen. Zijn struikelsteen ligt in Gouda. Daar heeft hij bijna twee jaar bij familie Van den Berg ondergedoken gezeten. Dat zegt de struikelsteen, die ligt bij het gemaal Oostpolder: 'Hier woonde in de onderduik Leo Klisser'. Voor hem is het fijn, dat hij daar Hendrik, zeg maar, een onderduikbroer heeft. Als Leo verdrietig is, gaat Hendrik met hem vissen. Hendrik, die de oorlog overleefde, denkt nog steeds met verdriet aan Leo en hij was heel blij dat er voor het huis een stolpersteen herinnering aan Leo geplaatst werd. In ons land zeggen wij struikelstenen. Die herinneren ons aan degenen die in die straat, op dat huisnummer woonden, totdat zij opgepakt en naar de kampen afgevoerd werden.

Dan, in oktober 1943, wordt hij verraden en naar het politiebureau Gouda gebracht. Twee dagen later brengt men hem naar Rotterdam en wordt hij vastgezet op het politiebureau op het Haagse Veer. Op 22 oktober 1943 wordt hij in een pleeggezin ondergebracht, het echtpaar Baars-Kok, Aelbrechtskade 16a. Daar moest hij blijven, totdat hij er voldoende Joden opgepakt zijn om gedeporteerd te worden.

'Die deportatie was toch via Loods 24?' Nee, die zijn al een half jaar voorbij. Op 10 december 1943 moet hij zich om 7 uur 's morgens op het politiebureau melden. Samen met het groepje opgepakte Joden gaat Leo

onder politiebewaking, in een gewone trein, naar Westerbork. Onder politiebewaking - alsof een jongetje van 7 jaar ontsnappen wil. Het is 10 december 1943.

8 februari 1944 stapte hij samen met zijn moeder in Westerbork in de trein met als eindstation Auschwitz. Daar worden zij op 11 februari 1944 vermoord.

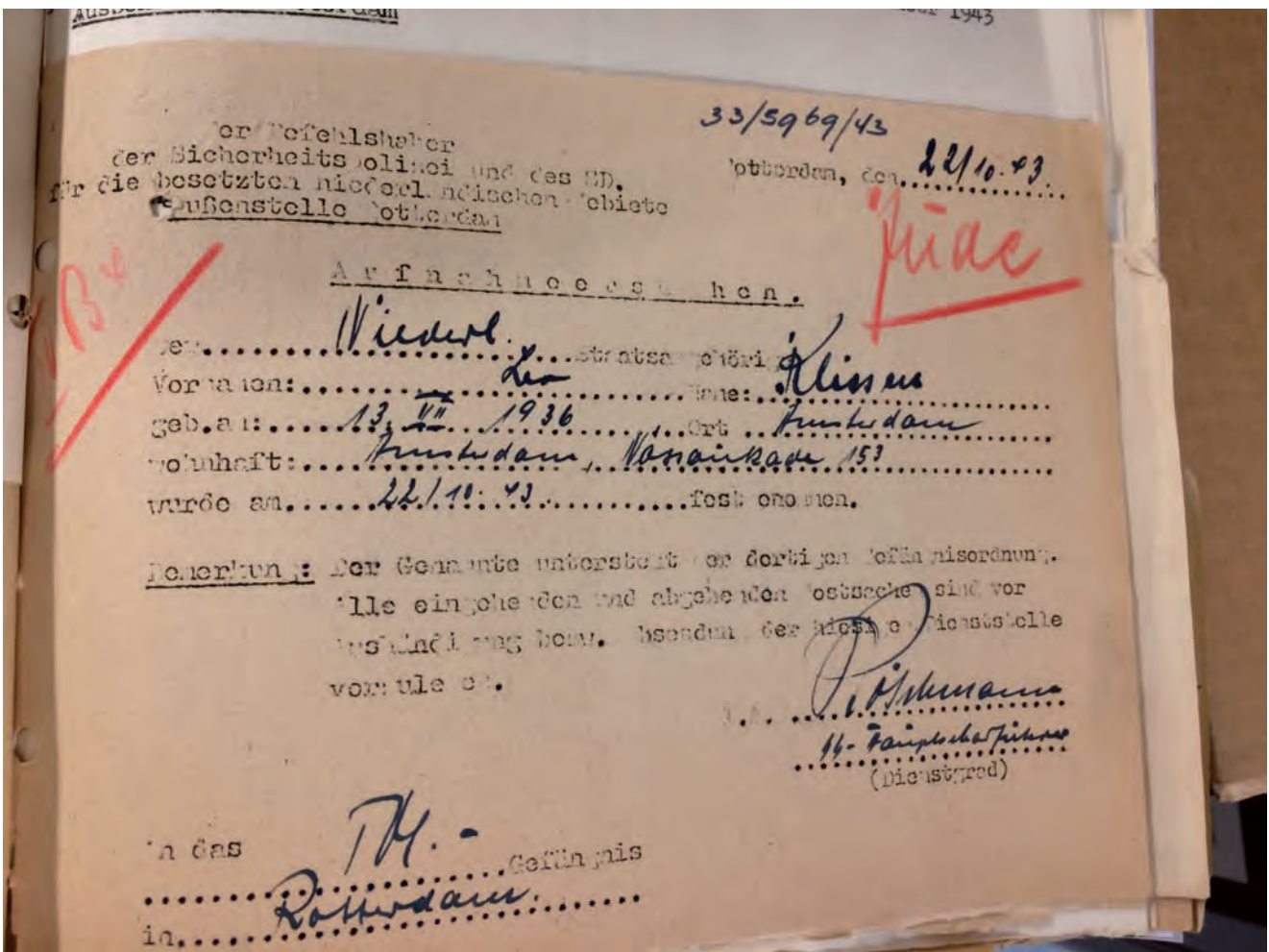
Hoe zit het met zijn vader? Van hem weten we alleen, dat hij ergens in Midden-Europa op 30 juni 1944 vermoord werd. Waarschijnlijk was hij daar tewerkgesteld.

De gezinsleden verlieten Amsterdam en de ouders kwamen terecht in Driebergen. Leo mocht niet bij hen blijven. Hij kwam in Gouda terecht en later in Rotterdam. Daarna ging de reis naar Westerbork en ... Auschwitz.

Het enige wat wij kunnen doen, is het verhaal van Leo vertellen en hem op 30 juli bij het monument samen met de andere Joodse kinderen uit Rotterdam herdenken. In totaal staan er 686 namen op het monument.

Gegevens voor deze tekst werden ontleend aan een mail van Soesja Citroen, waarin zij spreekt over de documentaire 'Leo Klisser, sporen terug naar het verleden', en: de tekst op de website van TV Rijnmond, waar deze documentaire te zien is.

Politiearchief - Stadsarchief Rotterdam

Ondergedoken! Of toch niet?

Keuzes maken in oorlogstijd

‘*Wat ligt daar nou?*’ Op weg naar school rijd je over de Schieweg en ziet iets op het trottoir wat je nog nooit opgevallen is. Tussen de andere tegels liggen glimmende vierkantjes.

Op alle vier staat een tekst: ‘*Hier woonde ...*’ Je ziet steeds dezelfde achternaam – Rokach. Op de stenen staan de namen van de kinderen van Mendel Rokach en Zirly Rokach-Bernfeld: Issachar, Szejna, Mirjam en Schalom. ‘*Zie je dat?*’ zeg je tegen je klasgenoot. ‘*Schalom is maar 10 maanden geworden*’.

De stenen herinneren jou en mij aan het Joodse gezin met 4 kinderen, dat hier op Schieweg 34b woonde. Op elke steen staat ook dat ze vermoord zijn en waar. Wacht, dan zijn dit *Struikelstenen!* Die maken zichtbaar, dat er toen misschien wel bij jou in de straat Joodse Rotterdammers woonden. Hun kinderen zaten wellicht op jouw school. Zij speelden net als jij op straat of in het park.

Bij de lessen geschiedenis heb je gehoord, dat in de Tweede Wereldoorlog de bezetter allerlei maatregelen nam, die de Joodse inwoners van Nederland steeds meer apart zetten. Eerst moesten zij een ster dragen. De kinderen moesten naar een Joodse school. En ... op een bepaald moment werden zij opgepakt en naar Westerbork gebracht. Daar eindigde de reis niet! Ja, kijk op de Struikelstenen! Er staat op wanneer zij vermoord werden en waar. Voor de familie Rokach is dat: op 11 februari 1944 in Auschwitz.

Wil je meer weten? Dat wil ik ook! Wacht, ik stel je eerst aan de familie voor!

Vader **Rokach Mendel** [Waniswice (P.)], 22 augustus 1906, moeder **Zirly Rokach-Bernfeld** [Pechinsko (P.)], 17 maart 1907, en hun kinderen: **Issachar** [Stanislaw (P.)], 29 december 1932, **Szejna** [Lemberg (P.)], 20 april 1937, **Mirjam** [Rotterdam, 24 oktober 1939] en **Schalom** [Rotterdam, 8 april 1943].

Mendel Rokach kwam uit Polen en ging met zijn vrouw en kinderen op de Schieweg wonen. Hij was benoemd als voorzanger in de Joodse gemeente. Een voorzanger is iemand, die de dienst in de synagoge leidt. Zij hadden toen twee jongens: Issachar en Szejna. In Rotterdam werden Mirjam en Schalom geboren. Wat een bijzondere naam kreeg Schalom mee! Zijn naam betekent ‘vrede’!

Issachar ging naar school. Als je kijkt in de administratie van de GLO-school in de Bijlwerffstraat, ontdek je in die administratie zijn naam! Op die school zaten 30 Joodse leerlingen. Hun namen vind je terug in de leerlingenadministratie uit de jaren 1940-1942, bijgehouden door het hoofd der school, de heer Kruijnk. Die 30 kinderen hadden een rode ‘J’ achter hun naam. Ook is terug te vinden waar de leerlingen heengingen. Diverse keren staat er: ‘*vertrokken naar Amsterdam*’, een paar keren: ‘*naar Duitsland*’, en soms, bij het begin van het schooljaar: ‘*niet meer opgekomen*’. In de herfst van 1942 zijn alle Joodse kinderen van deze school verdwenen. Omdat Joodse leerlingen van de bezetter niet langer op de Rotterdamse scholen mochten zitten, verliet Issachar de Daltonschool en ging naar de Joodse school aan de Molenwaterweg.

Familie Dörr

En toen brak de oorlog uit. Ga voor het volgende verhaal maar eens goed zitten! Hier moet ik je het verhaal van familie Dörr uit Kralingen vertellen. Al vóór de oorlog hielpen Abraham en Tecla Dörr Joodse gezinnen die Duitsland ontvluchtten. Het werd voor Joodse mensen steeds moeilijker om daar te wonen en te werken, om daar te leven. Een beurtschipper [d.i. een schipper die steeds tussen twee plaatsen heen weer vaart, zegt het woordenboek] bracht gezinnen uit Duitsland naar Rotterdam. De familie Dörr hielp hen verder.

Iedereen in het gezin leverde zijn bijdrage – niet alleen de ouders, maar ook hun zoons Gerard, Mari en Bas. Zij werden door de Remonstrantse kerk, waar ze lid van waren, geholpen met bonnen en ook financieel. Van het geld werden bijv. volkstuintjes aangelegd.

Abraham Dörr had contact met mensen uit het verzet. Hij kreeg van hen adressen en hielp Joden uit Rotterdam onderduiken. Zoon Mari bracht de kinderen naar de onderduikadressen. Als zo’n adres in Vlaardingen of Barendrecht was, ging dat gewoon achter op de fiets. Maar dikwijls lagen de adressen in de Bollenstreek, bijv. in Lisse. Hij vertelt: ‘*Mijn vader kreeg die adressen toegeschoven van mensen die wel wisten dat wij dit deden, maar we hebben het altijd geheim willen houden*’.

’Die kinderen’

‘*Mag ik vragen wat dat heeft met familie Rokach te maken?*’ Je hoorde, dat de twee zoons onderdoken. Rokach en zijn vrouw wilden thuisblijven. Mari Dörr: ‘*Ik heb de jongens weggebracht naar een adres in de Bollenstreek*’.

Niet lang na het vertrek van de jongens belde de heer Rokach aan bij vader Dörr: ‘*Ik wil mijn kinderen terug. Wat er gebeurt, gebeurt, maar ik wil gewoon mijn kinderen, ons gezin compleet*’.

Mari vroeg zich af: *‘Moesten wij daaraan meewerken? Rokach zag het gevaar wel, maar hij wilde zijn kinderen bij zich hebben. Ik heb ze dus weer opgehaald. Ik ben er nog niet uit of ik er goed aan gedaan heb die kinderen terug te brengen’*. En altijd eindigde hij met de woorden: *‘Die kinderen’*.

Op een bepaald moment werd Vader Dörr gearresteerd en naar kamp Vught getransporteerd. Een half jaar later kwam hij vrij. Direct na de arrestatie van zijn vader dook Mari onder bij een vriend.

68 van de 76

In totaal heeft het gezin Dörr 76 Joodse Rotterdammers helpen onderduiken. 68 van hen hebben de oorlog overleefd. Maar vooral de familie Rokach en hun trieste einde blijft Mari zich herinneren. Steeds speelt door zijn hoofd die vraag: *‘Deed ik er goed aan om de kinderen terug te brengen?’* De woorden waarmee hij afsloot, waren bijna altijd: *‘Die kinderen ...’*

Net als jij zou ik namen willen weten van degenen die overleefden. Mari zegt, dat hij toen niet wilde weten hoe zij heetten en dus geen naam opschreef. Dat begrijp ik, maar net als jij zou ik zo graag namen willen weten!

Met dank aan Nel Wagner-Quispel, die het verhaal over haar vader en de familie Dörr op www.joodsmonument.nl zette. Ook Ben Herbergs, die de leerlingenadministratie van de Daltonschool raadpleegde en daarin Issaschars naam vond, wil ik bedanken, ook voor zijn meelesen! Raadpleeg om meer te weten het verhaal *‘Buren waren zij’* in het ‘Supplement bij Verhalen en gedichten’.

Toch een fotootje van Loetje Swaab

Op het Joods Kindermonument staan de namen van 686 vermoorde joodse kinderen uit Rotterdam. Je leest hun namen en ziet hoe oud zij waren, toen ze niet meer mochten leven. 'Kijk hier, ik heb hem/haar gevonden!' Je kijkt naar degene die wordt aangewezen.

'Heb je een fotootje?' Bijzonder als iemand dan die foto erbij pakt en bij de naam op het monument legt. De jongen of het meisje komt in beeld! Een naam krijgt een gezicht, wordt iemand die bij jou in de klas had kunnen zitten.

In het verhaal 'Een kijkje in de Agniesebuurt' vertelt Isaac Lipschits hoe hij ziet, dat zijn vriendje Loetje Swaab met het gezin wordt opgepakt.

'Ik heb door de brievenbus naar buiten gekeken. Er liepen mannen met helmen en met petten. Ik heb maar één grote vrachtauto gezien, zo 'n met zeil overkapte wagen. De auto stond schuin tegenover ons huis, links als je door de brievenbus keek. Ik zag dat mijn vriend Loetje Swaab uit de voordeur stapte en dat hij geholpen werd bij het klimmen achterin die grote auto. Daarna heb ik Loetje nooit meer gezien'.

Loetjes zussen - Johanna en Jeannette - en broers - Eduard, Ferdinand en Arend - hebben allemaal dezelfde datum en plaats van overlijden achter hun naam staan: 22 oktober 1942, Auschwitz, Polen en hun leeftijd.

Schuilen onder spoorbogen

In het boekje 'Schuilen onder de spoorbogen' – oorlogsverhalen uit Rotterdam Noord, staat het verhaal van Anton – 'Spelen in het puin'. Hij woont ook in de Agniesestraat op nummer 40a. Zijn moeder had er een melkwinkeltje. Hij was tien jaar, toen de oorlog begon. Hij vertelt onder andere over het bombardement. Zo was van de school in de Schoterbosstraat niets meer over. Ja, er stonden nog een paar muren, maar verder was alles

verbrand – boeken en schriften, kaarten van de provincies. Een paar weken later is er een nieuw plekje voor de leerlingen gevonden, in een zaaltje van het Leger des Heils in de Teilingerstraat. Na schooltijd spelen Anton en zijn vrienden in het puin.

1942

Dan wordt het 1942. De nazi's beginnen de joden op te pakken Tegenover Anton woont op nr. 40a de familie Swaab. Loetje is een van Antons speelkameraadjes. Loetjes vader is koopman, straatventer. Hij wordt als eerste van het gezin opgepakt. Daarna volgen de oudste kinderen en tenslotte de rest van de familie.

Loetje is afscheid komen nemen. Anton herinnert zich wat hij zei: *'We gaan naar vader. Maar we komen terug hoor'*. Jij en ik weten wat er volgde. Eerst gaan de joden naar Loods 24 en later naar Westerbork en met de trein door naar Polen.

Op nr.59 woont de familie Lipschits. Mevrouw Lipschits komt elke dag in de winkel. Meneer Lipschits staat net als de vader van Loetje op de markt. Hij verkoopt bananen. Op een bepaald moment zijn er geen bananen meer om te verkopen. Die worden niet meer ingevoerd.

Op de site van Stadsarchief staat een filmpje van enkele seconden. Daarop zie je vader Lipschits, terwijl hij op de Goudse Rijweg bananen verkoopt. Bijzonder om dat te zien. Een naam krijgt een gezicht. Een man met een hoed verkoopt bananen.

Op een bepaald moment duikt de familie Lipschits onder. Eerst op de Schieweg, later op adressen in Amsterdam, Zeeland en Friesland.

Loetje Swaab en zijn familie heeft Anton nooit meer gezien. Van de familie Lipschits hebben alleen Alex en Isaac de oorlog overleefd. Isaac schrijft over de Jodenvervolging in Rotterdam het boekje 'Onbestelbaar'.

Er zijn foto's van vader Jozef Swaab en moeder Keetje Swaab-de Vries. Nee, van de kinderen heb ik geen foto kunnen vinden. Dus, ook van Loetje niet. Tot ... ik op een site een klassenfoto tegenkwam! Om het gezicht van Loetje is een lijntje getekend. Toch, toch hebben jij en ik nu een beeld van hem, van de kinderen met wie hij in de klas zat. Kijk, kunnen we zeggen, dit is Loetje!

Loetje Swaab – één van de 686 joodse kinderen die niet meer in Rotterdam mochten wonen, leven, naar school gaan. Hij zat op een Rotterdamse school met andere kinderen. Daar hoorde hij gewoon!

Bronnen

'Een kijkje in de Agniesestraat' – in het boekje 'Herinnerd. Niet vergeten!' (uitgave 2017) Erin staan verhalen en gedichten bij het onderwijsproject 'Jij hoort in onze klas!' Het verhaal gaat over de familie Lipschits.

'Schuilen onder de spoorbogen' en ander oorlogsverhalen uit Rotterdam, Noord, door Marjan Beijering en Willy Hilverda.

Klassefoto komt van www.joodsmonument.nl gedateerd: 03-07-1931.

Niet gelukt

Tussen de vele doden en het
dorre hout staat hij die leeft
in mijn gedachten op mij te
wachten
een stenen kleuter op zijn arm en
kinderen aan de hand
op weg naar het beloofde land

zo kan een mens vergast,
vermoord nog altijd door
zijn woord
en meer nog door zijn daden voor
eeuwig blijven leven
ik sta hier bij zijn beeld
voor even.

Het is ze niet gelukt
de machten van het kwaad, wie
licht geeft
zal blijven branden
vroeg of laat.

Warschau, Joodse begraafplaats, standbeeld van Janusz Korczak, 12 sept. 2017

Arie de Bruin

Over boterkoek en andere herinneringen

Je staat met elkaar wat te dollen. Het gaat overal en nergens over. Ineens maakt iemand een opmerking over iets wat zij gegeten heeft. ‘Lekker, joh! Mijn moeder heeft weer boterkoek gebakken! Daar kan ik niet vanaf blijven’. Je kunt aan degene die dat tegen je zegt, zien, dat hij of zij het echt lekker vindt.

Zo vertelt Sarah Bremer: ‘Bij boterkoek moet ik altijd aan mijn opa denken. Nee, niet omdat ik hem gekend heb. Mijn vader sprak liever niet over zijn ouders. Als ik weleens voorzichtig iets aan hem vroeg, zei mijn vader niet zoveel. Hij heeft me wel verteld, dat opa Joseph en oma Eva er niet meer waren, om wat er in de oorlog met hen gebeurd was’.

Opa Joseph

Wat de vader van Sarah zei, als hij wel iets vertelde? ‘Mijn vader, jouw opa Joseph, was broodbakker, maar op vrijdag mocht hij voor zichzelf boterkoek bakken: *Bremers Beste Boterkoek*. Ja, daarmee gingen wij, zijn zonen, langs de deuren om die te verkopen. Dat leverde wat extra’s op. Het was wel sjouwen met zo’n grote bakplaat, vertelde hij, want er lag heel veel boterkoek op. Joodse gezinnen kochten die van de jongens om op vrijdagavond, dan was het sabbat en was er wat lekkers te eten met elkaar.

Ja, natuurlijk werd er weleens een stukje gepakt! Wie boterkoek verkoopt, eet boterkoek! Het ging niet vaak mis, tot die ene keer! De plaat gleed uit hun handen en alle stukjes koek vielen op de grond. Die laat je natuurlijk niet liggen. Da’s zonde! Die middag legden de broers de gevallen boterkoek terug op de plaat, nadat ze het vuil eraf hadden geblazen.

Mijn vader sprak weinig over zijn ouders en zijn broer en zussen. Hij miste hen zo erg, dat hij niet over hen praten kon. Toen ik over mijn oma en opa begon, liet hij mij een keer een briefje lezen. Daarop stond: Joseph Bremer (geb. 7 juni 1885 in Amsterdam) en Eva Bremer-Koekoek (geb. 3 okt. 1889 in Meerssen)’.

Zij woonden met hun kinderen in Rotterdam, Banierstraat 39c. De oorlog begon en je weet dat Joden steeds minder dingen mochten, niet meer met het openbaar vervoer, geen fiets meer hebben en ze moesten een ster dragen. Op een bepaald moment viel er een brief in de brievenbus, waarin stond, dat zij zich moesten melden in Loods 24. Joodse mensen moesten naar Duitsland om daar te werken. Mijn vader is nog langs zijn ouders gegaan en heeft hun gezegd niet te gaan. Hij had een adres voor hen. Maar zijn moeder wilde niet geloven dat het slechts zou worden, ze kon het niet geloven. En dus gingen zij, opa en oma en hun jongste dochter Selma.

De reis ging eerst naar Westerbork. Maar het vervolg was niet naar Duitsland, maar naar het vernietigingskamp Sobibor. Daar werden zij op 23 april 1943 vermoord.

Meer weten!

Sarah Bremer, de persoon die mij vertelde over de boterkoek, wilde meer weten. Zij is de jongste dochter van één van de broers, van Simon, en dus een kleinkind van opa Jozef en oma Eva. Zij ging praten met Johanna Bremer, een dochter van oma en opa. En zij sprak met haar halfzus Eva (1931-2015), de oudste dochter van Simon Bremer.

Zus Eva

Eva werd geboren op 26 augustus 1932. Het gezin van vader Simon en moeder Flora was arm, erg arm. Ze hebben in heel wat plaatsen gewoond: Rotterdam, Amsterdam, Dordrecht, Scheveningen. Als zij de huur niet meer konden betalen, gingen ze verhuizen. Maar hoe arm zij ook waren en waar ze ook woonden, zij hadden altijd contact met de familie.

Van moeders kant waren er een opa en oma en 4 ooms en 3 tantes. Van vaders kant waren er oma en opa Bremer en ook 4 ooms en 3 tantes. Die trouwden ook weer en er kwamen neefjes en nichtjes. Elk weekend werd de familie bezocht. Eva weet nog hoe zij bij opa op bezoek ging in de bakkerij. Dan schoof hij een rood versierkersje naar haar toe, wat ze in haar mond mocht stoppen. Hij deed zijn vinger dan voor de lippen en zei: 'Sttt!' Zo van: niet verder vertellen, is ons geheimpje'.

Familie Bremer

Van die grote familie stel ik je een paar mensen voor. Op het Pijnackerplein 42 b woonden Mozes Bremer en zijn vrouw Lena Bremer-Klisser. Ze hadden twee kinderen, Eva en Joseph. Ik ben blij dat ik je in ieder geval een foto van hen kan laten zien.

Op de Binnenweg 196b woonden Louis Bremer en Eva Bremer-Sanders. Zij trouwden op 27 mei 1940 en kregen 2 kinderen: Joseph en Benedictus, van wie ik geen foto heb. Hij werd nl. in juli 1943 in Westerbork geboren. Zes weken later werd hij samen met zijn moeder en broertje in Auschwitz vermoord. Vader Louis kwam in Dachau terecht, waar hij dwangarbeid moest verrichten. Daar overleed hij kort voor het einde van de oorlog, op 17 februari 1945. Er is ook een foto van de ouders en van Joseph.

Met dank aan Sarah Bremer die met Eva gesproken heeft en daarvan aantekeningen maakte. De foto's komen van www.joodsmonument.nl.

Sarah Bremer & Andries van der Wal

Keetje Levit, slachtoffer van verraad

In de vroege ochtend van 27 oktober 1942 wordt Keetje met haar familie uit een boerderij bij Stolwijk opgehaald door politieagenten uit Gouda. Politieagent Van der Vlies en Arie Oudenaarden, hoofd van de politieke afdeling in Gouda, staan in nauw contact met Groep X van de Justitiële Dienst in Rotterdam. Zij krijgen opdracht van de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Amsterdam, die lijsten verstrekt van joden die opgepakt moeten worden. Hoe zij aan het onderduikadres komen, is niet meer te achterhalen, maar iemand moet hen aangegeven hebben.

		Arrest.	Vrijl.
X	ZEFER. Bertha. geb. 3-9-01 Rotterdam Ronde, Nobelstr. 71 Rotterdam.	3-11-42	4-11-42
X	RAATJE Geïrah. geb. 31-0-73 Rotterdam be Rijpl., Nobelstr 71. Rotterdam	3-11-42	4-11-42
X	V.ZANTEN. Jetje. geb. 23-0-01 Rotterdam Nw. Binnenweg 256 a Rotterdam	4-11-42	4-11-42
X	V.DER STAM. Paulina. geb. 14-2-02 Rotterdam Dresshuisk. 147 Rotterdam	4-11-42	4-11-42
X	KUZIEZ. Hiepjed. geb. 3-3-01 Hochberg Arianaalw. 11. Schiedamschen	4-11-42	4-11-42
X	LEVIT. Keetje. geb. 2-11-30 Rotterdam Nw. Binnenweg 256 Rotterdam	4-11-42	4-11-42
X	DENHARTOG. Huis. H. geb. 10-5-72 Rotterdam. Avenue Louise 55.	9-11-42	9-11-42

Keetje Levit bij de arrestanten, die op 4 november naar Westerbork gaan, Stadsarchief Rotterdam.

Keetje Levit is met haar vader, moeder en oma van moeders kant dan al een paar maanden ondergedoken bij veeboer Sminck en zijn vrouw Magdalena Maagje van Dam aan de Koolwijk F45, een buurtschap vlakbij Stolwijk in de Krimpenerwaard. Oorspronkelijk komt Keetje uit Rotterdam, waar zij op 2 november 1930 geboren is; ze heeft geen zussen of broers. Haar vader, Michiel Levit, is lompenhandelaar en afkomstig uit Zutphen, haar moeder heet Jetje van Zanten. Vader en moeder trouwen op 7 juni 1928 en met zijn drieën wonen ze voor de oorlog op de Nieuwe Binnenweg 256a. Als zij in het najaar van 1942 onderduiken voegt oma Pauline van der Stam - Van Zanten zich na een maand bij hen.

De familie Levit woont op de Nieuwe Binnenweg 258a, Stadsarchief Rotterdam.

De familie ligt nog in bed om 8 uur 's ochtends en wordt brutaal gecommandeerd om mee te gaan in de auto. Er is te weinig ruimte om koffers met kleding mee te nemen. Boer Slink moet hun koffers nabrenghen op het politiebureau in Gouda. Keetje, haar moeder en oma gaan diezelfde dag nog door naar het politiebureau Haagseveer in Rotterdam. De boer krijgt te maken met NSB-er Arie Oudenaarden en wordt tijdens zijn ondervraging in het Waaggebouw door hem met de vlakke hand in het gezicht geslagen, omdat hij joden heeft verborgen. Ook hij gaat naar het politiebureau in Rotterdam. Twee dagen daarna gaan Van der Vlies en Oudenaarden terug naar de boerderij, waar zij huiszoeking doen en een klokje en een fles wijn van de familie Levit stelen.

Op het politiebureau wordt Keetje geregistreerd als Kathe, een naam die in Duitsland veel voorkomt. Zij wordt gescheiden van haar familie en gaat de volgende dag met de adjunct-directrice Spitz van het Israëlitisch weeshuis mee naar de Mathenesserlaan 208, waar ze tot haar vertrek op 4 november met haar moeder en oma blijft.

Jetje Levit - Van Zanten en oma Pauline van Zanten moeten vroeg in de ochtend van 4 november naar de kelder van het politiebureau, vanwaar ze worden weggebracht door de Transportdienst van de Vreemdelingenpolitie naar Amsterdam. Daar vertrekken ze naar Westerbork. Voor dit transport moet wel betaald worden: fl 7,50 per persoon. In een klein schoolschriftje getiteld 'Kas Westerbork' staan de bedragen, die joodse arrestanten inleveren bij hun arrestatie en het bedrag, dat zij voor hun reis moeten betalen. Keetje en haar familie hebben geen contanten bij zich, waardoor andere arrestanten voor hun reis betalen.

Schooth 24/3 34

Volgnummer.	GESLACHTSNAAM.	Voornamen. (Voluit geschreven).	Geslacht.	Betrekking tot het hoofd v. h. gezin.	Geboortetijd.	Geboorteplaats. (Met aanwijzing der provincie, van het land voor vreemdelingen).	Burgerlijke staat, H. (getrouwd), W. (weduwe), S. (gescheiden), T. (ontb. na 51)	Kerkgenootschap of vereniging met godsdienstig doel.	AANMERKINGEN.
1	Levit	Michiel	m	hoofd	12/1903	Ludphent 716	N. D.		9/11/26
2	Kanten van	Jefje	v	w	23/10/1901	Rotterdam			DM. C 64695.
3	Levit	Keeffe	v	dr	21/11/1920	"			DM. C 64696. DM. C 64697.

VOOR No. 1 $\frac{4}{m}$ 3 P.K. AANGELEGD

1903-1920

Cebber

Gezinskaart familie Levit, Stadsarchief Rotterdam.

<u>Transport 3-11-12</u>	Seyora	uitg.
H. J. Alter	f 20.00	f 7.50
<u>Transport 4-11-12.</u>	"	"
Levit. v Kanten	" - -	" 7.50
Levit v.d. Stain	" - -	" 7.50
Levit (Kinde)	" - -	" 7.50
J. Kuriel	" 7.50	" 7.50
<u>Transport 7-11-12</u>		
H. Polak	" 270.02	" 7.50

Kasboek met moeder, oma en kind Levit-Van Zanten, Stadsarchief Rotterdam.

Politiebureau Haagseveer, Stadsarchief Rotterdam.

Onderduiken is illegaal en daardoor krijgen zij in Westerbork een strafbehandeling. Dit houdt in, dat zij op het eerstvolgende transport naar het oosten – meestal op dinsdag - worden gezet. Op 13 november 1942 komt de trein met transportnummer 35 uit Westerbork met Keetje, haar moeder en oma aan in Auschwitz, waar zij onmiddellijk worden vergast. Keetjes vader Michiel gaat op 11 januari 1943 op transport vanuit Westerbork naar Auschwitz, waar hij nog een paar maanden moet werken tot aan zijn overlijden in april 1943. Boer Smink moet naar strafkamp Amersfoort en daarna naar kamp Vught, waar hij op 20 januari 1943 overlijdt.

Louisa Balk, Stadsarchief Rotterdam

Bronnen:

Stadsarchief Rotterdam:

Politiearchief 63, inv.nr. 3500. Opnamekaarten 1942, arrestanten Wenn – Witm

Politiearchief 63, inv.nr. 3158. Dagrappporten vreemdelingen- en transportdienst

Politiearchief 63, inv.nr. 3753, Dossiers van om politieke redenen gearresteerden

Archief Nederlands Israëlitische Gemeente 29, inv.nr. 1044

Nationaal Archief:

Ministerie van Justitie, Centraal Register Bijzondere Rechtspleging 2.09.09 inv.nr. 218

Wandeling door een verdwenen stukje Rotterdam

Het is een zonnige maar koude winterdag. De tram rijdt langzaam over de Coolsingel die op deze morgen weer glanst van weelde: de hoge gebouwen spiegelen, de etalages stralen van rijkdom en de mensen die zich over de brede trottoirs bewegen zijn goed gekleed en weldoervoed.

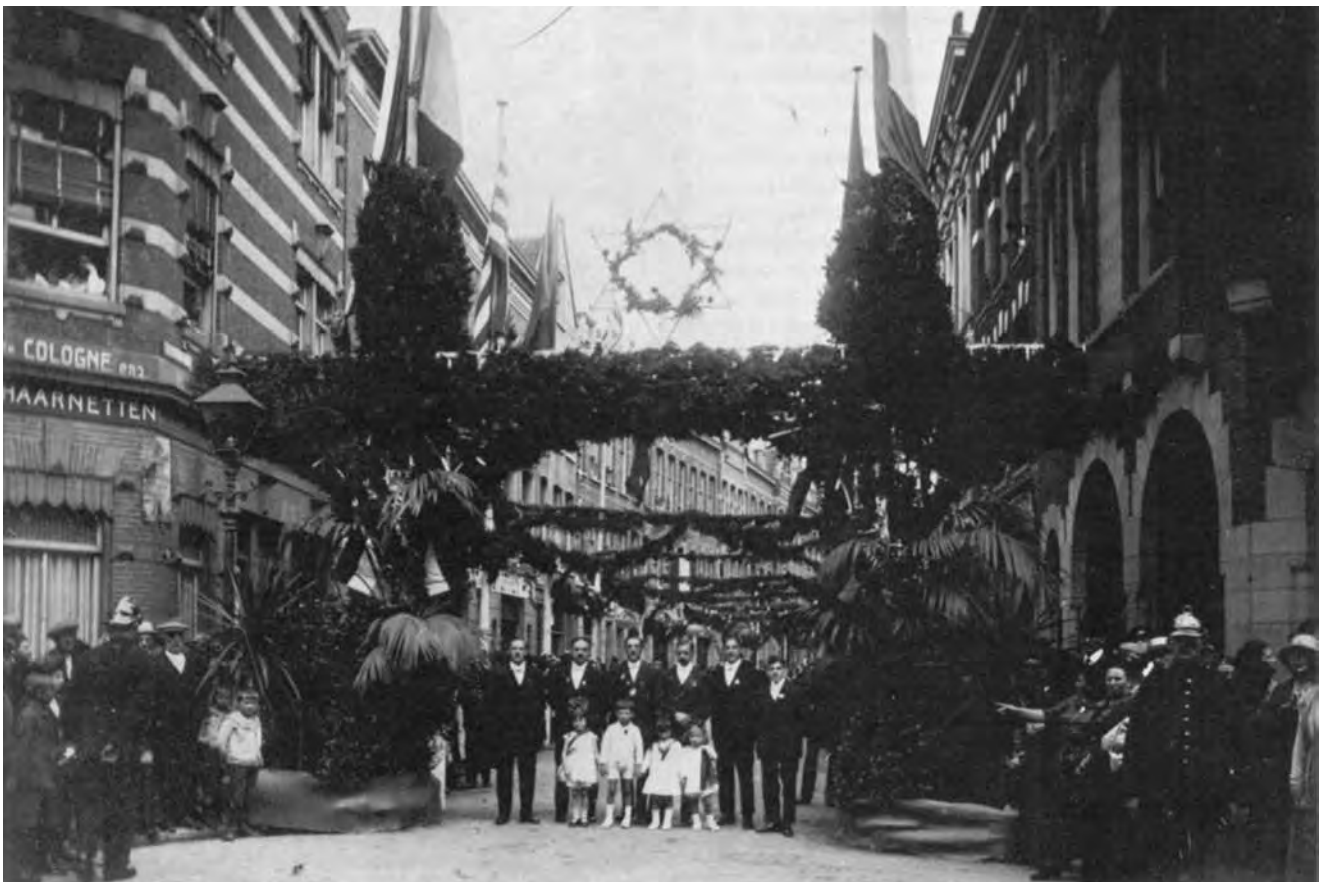
Als de tram op het Weena tot stilstand komt, zie ik hem al staan: meneer Van Vlies. Ik herken hem aan zijn vriendelijke ogen en hij begroet mij hartelijk. Ik kan het mij moeilijk voorstellen dat deze man, met zijn grijzende haren, mij wil meenemen naar een zó moeilijke periode uit zijn leven: de oorlogsjaren. Dat hij mij wil meenemen naar alle plekjes die voor hem zulke pijnlijke herinneringen hebben.

Hij vertelt:

“Je kan je haast niet voorstellen dat hier wat nu Weena is, met al die hoge kantoorgebouwen, vroeger een wijk was, met allemaal kleine huisjes met winkeltjes en bedrijfjes er tussen. Van die wijk is nu niets meer over.”

De mooiste straat

“Kijk, dàar was vroeger de Helmersstraat. Naar die straat kwamen de Rotterdammers vroeger op 31 augustus. Dat was toen nog Koninginnedag. Ook ik kwam hier als het jongetje, dat Jopie van Vlies heette.

De straat was dan prachtig versierd door de bewoners met groen, bloemen en vlaggen. Vroeger was het ook wel een beetje een wedstrijd tussen de verschillende straten om de mooist versierde straat te maken.

In deze wijk woonden veel joden die zich in de eerste plaats Nederlander voelden, samen met de andere Nederlanders, of Rotterdammer, samen met de andere Rotterdammers. Daarom werd er ook zo fanatiek Koninginnedag gevierd.

Van al die mensen was er maar een handjevol over na de oorlog: ze moesten zich melden bij de Duitsers en werden weggevoerd in veewagens van onze eigen Nederlandse Spoorwegen.”

Al pratend zijn we nu aangekomen voor het Centraal Station. We lopen even door en hij laat me een koperen plaquette zien: er staan namen op van mensen die ook het slachtoffer werden van de Duitsers.

Mijn engel

Als we na een korte wandeling voor het stadhuis staan, wijst hij naar het hoogste topje van het gebouw. Daar schittert het beeld van een engel in het heldere licht. “Ik heb altijd gedacht dat dat mijn beschermengel was: achter het stadhuis werden mijn vriendjes en ik opgesloten in een cel van het politiebureau op het Haagseveer.

Overdag moesten we in een wachtkamer werken: de steeltjes en de kroontjes afhalen van rozebottels, en zo. Daar werd jam van gemaakt voor de zieken in ziekenhuizen. Eén keer per dag werden we ‘gelucht’ op de binnenplaats. Dan kwamen we langs een cellenblok waar de volwassen gevangenen zaten. Dat konden je grote broers zijn, of je vader of moeder. Het was streng verboden om met hen te praten. Zwaaien mocht zelfs niet eens!

Alle gevangenen zaten in de cellen omdat ze moesten wachten op transport: eerst naar Westerbork in Drenthe en van daaruit naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. De enige ‘misdad’ die ze begaan hadden, was dat ze jood waren.

Vergast

Van die transporten is er een aantal reliëfs gemaakt. Die kan je zien als je naar de binnenplaats van het stadhuis gaat. Kijk hier zijn ze: het is een soort ondiep beeldhouwwerk: een treinwagon waar vaders, moeders en hun kinderen ingeschopt en –geslagen worden. Allemaal mensen die geen misdaad hadden begaan, maar gestraft werden omdat ze jood waren. Gezonde mensen moesten eerst werken tot ze niet meer konden en werden daarna vergast, zieken en zwakken werden gelijk gedood.”

Hij vertelt dat zelfs bejaarden, weeskinderen en patiënten uit de ziekenhuizen gehaald werden om vergast te worden.

De gebouwen in het Oude Westen van Rotterdam staan er ook niet meer: het Joodse Weeshuis, het Joodse Oudeliengesticht en het Joodse ziekenhuis, ze hadden ook helemaal geen nut meer: Leeggehaald en leeggeplunderd.

Sparta

“Het begon allemaal vrij onschuldig”, vertelt meneer Van Vlies. “Als jochie ging ik graag met mijn vriendjes naar het Sparta stadion.

Op een dag hing er een bordje met ‘JODEN NIET GEWENSCHT’.

Toen later een bordje werd opgehangen met ‘VOOR JODEN VERBODEN’, begrepen we hoe laat het was.

Mijn vriendjes en ik kónden er toen ook niet meer in, omdat iedereen aan de gele ster op onze jas kon zien, dat het stadion nu verboden terrein voor ons was.

Een aardige kennis had een oplossing: hij bouwde een minitribune op zijn zolder, zodat we toch geen wedstrijd hoefden te missen.

Die kennis liep zèlf ook groot risico, want het was zelfs verboden om joden in je huis toe te laten, dus op bezoek te krijgen!

Ook mochten we al gauw niet meer naar de school gaan waar we tot dan toe op zaten. Er werd een aparte school ingericht in een somber en donker gebouw op de Molenwaterweg.

Speciaal voor joodse kinderen, met joodse onderwijzers en onderwijzeressen. Uit de klaslokalen kon je zien hoe Hollandse koeien in treinen werden gedreven, naar Duitsland, om dáár gedood te worden.

We wisten toen nog niet dat ditzelfde ook met ons zou gebeuren.

Maar ook dat liet niet lang op zich wachten: al gauw kregen de joodse gezinnen een briefje in de bus. Op dat briefje stond dat iedereen zich moest melden in ‘Loods 24’ bij de Entrepôtstraat in het havengebied.”

Schemering

Het begint te schemeren als we naar de bushalte lopen. Na een tocht met de tram en de bus staan we op een troosteloos haventerrein. Het is donker en guur geworden. Een koude wind waait papier en andere rommel op. Van de loods is niets meer bewaard gebleven.

“Alleen die muur en die boom staan er nog. Die waren er toen al.

Dat waren de laatste twee dingen die de mensen zagen voor de zware schuifdeuren dichtgegooid werden van de wagons waarin ze geduwd werden...”

De ogen die eerst zo vriendelijk keken, staan nu droevig en peinzend.

Gebaseerd op de videoproductie ‘Een wandeling om nooit te vergeten’,
tekst Joop van Vlies. 22

Je keek misschien met opgetrokken wenkbrauwen naar de vorige pagina. Waarom staat daar zoveel keer het woord 'Jood' op? Enig idee, hoeveel keer je dat woord ziet? Als ik tegen je zeg, dat op die bladzijde 686 keer dat woord staat, dan knik je! 'Ja, dan heeft het te maken met de 686 kinderen van het Joods Kindermonument in Rotterdam! Waar wij een project over doen.'

686 keer staat het woord 'Jood'. Als je dat getal hoort, denk je, net als ik, ook aan de 6 miljoen Joodse kinderen, vrouwen en mannen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden vermoord.

Bij elke naam is de naam van het kamp te noemen, waar zij of hij vermoord werd. Ja, je kent natuurlijk de naam Auschwitz. Misschien heb je ook van Sobibor en Bergen-Belsen gehoord?

Er is een Amerikaans boek waarin 6 miljoen keer één woord staat – 'Jew'. Op elke pagina van de 1.250 bladzijden staan 40 kolommen van 120 regels – 4800 Joden.

Wat we doen met ons project 'Jij hoort in onze klas!', is de namen noemen en de verhalen van de Joodse kinderen uit Rotterdam vertellen, en, als we die hebben, een foto laten zien! 686 Joodse kinderen uit Rotterdam, die we bij hun naam kunnen noemen.

'Jood' – jij en ik kunnen dat woord 686 keer vervangen door de naam van een Joods kind, bij wie ouders horen, zusjes en broertjes, oma's en opa's, tantes en ooms, nichtjes en neefjes. Maar ook: vriendinnetjes en vriendjes van school of van de sportclub. We weten waar zij woonden, op welke school zij zaten en horen herinneringen van hun vriendinnen en vrienden. En elk van hen hoor je telkens – vermoord door Nazi's en wie hen daarbij hielpen.

Zij woonden in huizen die na hun vertrek door anderen bewoond werden. Wat gebeurde er met hun spullen? De kleding, de meubels, de dingen die zij verzamelden en waar ze zo trots op waren – wil je mijn nieuwe postzegels zien? Je weet veel beter dan ik waar jij trots op bent, wat je verzamelt, enz. Zomaar achterlaten - dan zit een ander er met haar of zijn handen aan.

Aan de deurpost van een huis waarin Joden wonen hangt een mezoelah – dat herinnert een bezoeker dat hier Joden wonen. Iemand liet mij een keer zo'n deurkokertje zien en zei dat ze dat eraf hadden gehaald toen ze er kwamen wonen. Maar ze hebben het nooit willen weggooien. Zó herinnerden zij zich het gezin dat er gewoond had.

Goed dat wij met elkaar in Rotterdam dit project doen! Dan zeg je misschien wel: Nooit meer Auschwitz! Goed dat je met elkaar luistert naar verhalen, namen hoort en fotootjes ziet! Jij hoorde in onze klas!

Eén woord 686 keer.

Dick van der Zee

Opdracht

Als jou gevraagd wordt, wat rassendiscriminatie is, weet je wat dat is. Het Van Dale Basiswoordenboek van de Nederlandse taal zegt het zo: 'iemand op een oneerlijke manier achterstellen omdat hij of zij een bepaalde eigenschap heeft'. Dat kan zijn dat iemand bij een ander volk hoort, een ander geloof heeft, enz.

Waarom wij het project 'Jij hoort in onze klas!' doen, heeft te maken met het bestrijden van antisemitisme – d.i. vijandig zijn tegenover Joden. Het antisemitisme van de nazi's leidde ertoe, dat er 6 miljoen Joden uit Europa werden vermoord in concentratiekampen. Ook de Roma en Sinti werden van discriminatie het slachtoffer.

Hoe maken we elkaar duidelijk dat er 686 Joodse kinderen uit Rotterdam dat met hun leven hebben moeten bekopen?

Verzamel met elkaar 686 knikkers! Geen gewone knikkers, maar die met een sterretje erin! Een geel sterretje. Verzamel die en stop die in een glazen vaas of een klein aquarium. Als je langs de vitrine loopt waar alle spullen van het project bij elkaar liggen en staan en je ziet die vaas, dan denk je gelijk aan die Joodse kinderen. Je weet de namen van de kinderen over wie jullie verhalen hoorden, enz.

Waarom ik op dit idee kwam? Ik zag op internet een artikel met de titel 'Knikkers Anne Frank opgedoken'. Bijna 70 jaar na de Tweede Wereldoorlog is er speelgoed van Anne Frank opgedoken. Het vroegere buurmeisje van Anne, heeft aan het Anne Frank Huis een blik met knikkers van Anne geschonken. Toosje kreeg die knikkers van Anne, toen de familie Frank moest onderduiken. Ook andere spullen werden in bewaring gegeven.

Het Anne Frank Huis heeft foto's van Anne die speelt op het Merwedeplein in Amsterdam. De families Frank en Kupers deelden een portiek aan dat plein. Nu is er dus ook dat originele knikkerblik. Er was dus een tijd dat Anne en haar vriendinnetjes onbezorgd buiten konden spelen.

Er zijn ook bewegende beelden van Anne. Ze hangt dan uit het raam om een glimp op te vangen van een vertrekkend bruidspaar. Je ziet dan ook heel even Toosje en haar familie, die dat bruidje ook wil zien. Toosje Kupers vertelt, dat Annes vader Otto Frank naar de oorlog de familie Kupers aan het Merwedeplein opzoekt en hun vertellen moest, dat Margot en Anne er niet meer waren. Die knikkers herinneren ons aan Anne. De glazen vaas in de vitrinekast brengen ons de 686 Joodse kinderen uit de stad in herinnering. Of ... je kunt ook knikkeren met elkaar en zoveel mogelijk knikkers met verschillende kleuren gebruiken. Welk kleur je ook hebt, waar je ook vandaan komt of wat je ook gelooft, we zijn allemaal Rotterdamse kinderen. We horen bij elkaar, zitten bij elkaar in de klas.

Dick van der Zee